

Elżbieta Napora

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie
ORICD: 0000-0002-5194-4218

Wiktorja Elmanowska

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Sandra Misztela

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Anna Kaczmarek

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Natalia Paździo

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Julia Piasecka

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Agnieszka Sulińska

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Psychologiczne aspekty funkcjonowania dziecka w rodzinie w kontekście zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej na podstawie badania testem rysunku rodziny

Psychological aspects of child functioning in the family in the context of changing social and educational realities based on the Family Drawing Test study

Streszczenie

Celem badania było porównanie psychologicznych aspektów funkcjonowania dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym w rodzinie w kontekście zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej związanej z obecnością uchodźców z Ukrainy w grupie rówieśniczej. Badania przeprowadzone za pomocą testu rysunku rodziny na grupie 123 osób pokazały, że badane dzieci istotnie różnicują następujące wskaźniki związane z psychologicznym funkcjonowaniem dziecka w rodzinie. Są to: poprawna komunikacja ($p = 0,014$), waloryzacja ojca ($p = 0,027$), relacje bliskości

($p < 0,001$), obecność elementów dodanych ($p = 0,087$). Ponadto badane dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym charakteryzują się podobieństwem w zakresie wskaźników waloryzacji członków rodziny, relacji dystansu, rozmieszczenia treści rysunku na kartce.

Wnioskując, doświadczane przez dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym zmiany w przestrzeni społecznej i edukacyjnej mogą oddziaływać na aspekty funkcjonowania w relacjach z najbliższymi.

Słowa kluczowe: test rysunku rodziny, dzieci w wieku przedszkolnym, dzieci w wieku wczesnoszkolnym, funkcjonowanie dziecka w rodzinie

Abstract

The aim of this study was to compare the psychological aspects of the functioning of pre-school (5–6 years old) and early school (7–10 years old) children, in the changing social and educational reality associated with the presence of refugees from Ukraine in the peer group (classroom). The research was carried out using a graphic projection method the Family Drawing Test on a group of 123 children. Preliminary analysis of the results showed that the examined children significantly differentiated the following indicators related to the psychological functioning of the child in the family, that is correct communication ($p = 0.014$), valorisation of the father ($p = 0.027$), closeness relations ($p = 0.001$), presence of added elements ($p = 0.087$). In addition, the preschool and early school-aged children studied describe themselves with similarity in terms of indicators – valorisation of family members, distance relations, distribution of drawing content on the page. In conclusion, pre-school and early school-aged children's experience of change, including in social and educational spaces, may affect its aspects of functioning in relationships with loved ones.

Keywords: Family Drawing Test, pre-school children, early childhood children, child family functioning

Wprowadzenie

Współczesne zmiany kulturowe, ekonomiczne i społeczne powodują, że zmienia się również środowisko, w którym się wychowują i rozwijają małe dzieci¹. W ostatnim czasie pojawiają się na świecie nowe i trudne sytuacje. Pandemia COVID-19 i związana z nią izolacja społeczna, a także pogarszająca się sytuacja ekonomiczna spowodowały wzrost poziomu lęku i niepokoju. Przejawem tego jest zwiększona częstość diagnozowania zaburzeń depresyjnych i lękowych czy wzrost zapotrzebowania na psychoterapię². Badania polskich dzieci i młodzieży wykazały, że objawy zaburzeń lękowych wykazuje 7,3% dzieci w wieku 7–17 lat³. Sugeruje to, że wzrost trudności w obszarze zdrowia psychicznego, także wśród dzieci, przynajmniej częściowo

¹ M. Ciechomska, M. Ciechomski, *Potrzeby dziecka w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym* [w:] *Dzieci z trudnościami adaptacyjnymi w młodszy wieku. Aspekty rozwojowe i edukacyjne w kontekście specyfiki różnic kulturowych*, red. E. Śmiechowska-Petrovskij, Warszawa 2016, s. 13–42.

² A. Dziektarz, S. Wójcik, *Wykorzystanie psychoterapii poznawczo-behawioralnej w radzeniu sobie z nadmiernym stresem*, „Sztuka Leczenia” 2022, nr 2, s. 57–63.

³ K. Ostaszewski, J. Kucharski, M. Stokwiszewski, *Kompleksowe badanie stanu zdrowia psychicznego społeczeństwa i jego uwarunkowań EZOP II. Wyniki badania dzieci i młodzieży*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, https://ezop.edu.pl/wp-content/uploads/2021/12/EZOPII_Wynikibadania-dzieci-i-młodziezy-7-17-lat.pdf 2021 (dostęp: 1.12.2023).

związany jest z występowaniem długotrwałego stresu. I choć stres jest procesem adaptującym człowieka do zmieniającego się środowiska, to jeżeli występuje przewlekłe, stanowi poważne zagrożenie dla dobrostanu fizycznego i psychicznego⁴. Na skutek tego rodzaju doświadczeń pojawiają się ograniczenia w relacjach społecznych oraz konflikty w rodzinie, które mogą być podstawą negatywnego samopoczucia wśród dzieci. Sytuacja ta nie jest korzystna dla zaspokajania podstawowych potrzeb psychicznych u dziecka. W czasie pandemii COVID-19 większość przedszkoli i szkół była zamknięta, wiele firm rozpoczęło pracę w trybie zdalnym w związku z tym zarówno opiekunowie, jak i dzieci spędzali w domu dużo więcej czasu.

Ostatnie lata to czas, w którym swe piętno odcisnęła na społeczeństwie wojna na Ukrainie, pogłębiająca się inflacja, kryzysy mające wpływ na zdrowie psychiczne. Izolacja społeczna, a także zmieniony tryb pracy i nauki ze względu na liczne obostrzenia wpłynęły na wiele sfer naszego życia, a także poskutkowały wzrostem poziomu nasilenia zaburzeń depresyjnych oraz lękowych oraz zwiększonym poziomem stresu oraz spadkiem aktywności fizycznej⁵.

Studia empiryczne nad zagadnieniem pokazują, że bezpośrednim efektem tych działań był wzrost zaangażowania rodziców w opiekę nad dziećmi⁶. Zwiększenie ilości czasu poświęconego dziecku mogło przyczynić się do poprawy relacji w rodzinie. Izolacja spowodowała, że dzieci dążyły do wzmocnienia relacji rodzinnych, ponieważ nie miały częstego kontaktu z rówieśnikami. W czasie pandemii wielu rodziców zmieniło swoje priorytety i skoncentrowało się na opiece nad dziećmi, co mogło zaowocować w ich relacjach. Prawidłowe relacje rodzinne odzwierciedlają się w zachowaniu dziecka oraz w jego postrzeganiu świata. Rodzina pełna stanowi dla dziecka pierwotne i jednocześnie najkorzystniejsze środowisko socjalizacyjne⁷.

Matka, będąc dla dziecka źródłem wsparcia emocjonalnego⁸, bierze bezpośredni udział w procesie kształtowania jego psychiki, wpajania mu zasad i wartości⁹. Jest postacią pierwszoplanową, która uczy dziecko sposobów zaspokajania potrzeb emocjonalnych i nawiązywania więzi z najbliższymi, a dziecko z kolei przenosi je na kontakty

⁴ Por. H. Selye, *Stres okielznany*, Warszawa 1977.

⁵ S.K. Brooks, R.K. Webster, L.E. Smith, L. Woodland, S. Wessely, N. Greenberg, G.J. Rubin, *The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence*, "Lancet" 2020, nr 395(10227), [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8), s. 912–920.

⁶ M. Stankowska, *Wychowanie malego dziecka w czasie pandemii COVID-19*, „Roczniki Pedagogiczne” 2022, nr 4, s. 136–147.

⁷ W. Ośkiewicz, *Rola ojca w oddziaływaniach wychowawczych dziecka w rodzinie*, „Family Pedagogy / Pedagogika Rodziny” 2012, nr 2(3), s. 99.

⁸ B. Penington, *The communicative management of connection and autonomy in African American and European American mother – daughter relationships*, https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1207/s15327698jfc0401_2?fbclid=IwAR0W3kCE3tkq4Eot7I0nEftP-CUG91QAVGBkchwX2wt5zQ0szb5F0tkOayNg (dostęp: 19.11.2023).

⁹ E. Dryll, *Interakcja wychowawcza w relacji matka – dziecko [w:] Z zagadnień współczesnej psychologii wychowawczej*, red. A. Jurkowski, Warszawa 2003.

z rówieśnikami¹⁰. Oddziaływanie to jest następstwem matczynej wrażliwości i predyspozycji do kontaktów z innymi, dlatego ma to znamieny wpływ na dalsze relacje z dzieckiem¹¹. Wzorce komunikacji z matką i klimat wychowawczy, jaki jest przez nią wytworzony w rodzinie, kształtują jakość kontaktu dorastających z otoczeniem¹².

Ojciec natomiast, poprzez swój autorytet, męskość, siłę fizyczną i psychiczną, wywiera silny wpływ na dziecko nie tylko jako konkretna, biologiczna osoba, ale także jako symbol ojcostwa, który przynosi poczucie bezpieczeństwa i zabezpieczenie potrzeb materialno-opiekuńczych¹³. Ojciec ma duże znaczenie w kształtowaniu się u dzieci ról społecznych, w tym roli męża i ojca, w budowaniu obrazu przyszłego męża u dziewczynek¹⁴ oraz w kształtowaniu się męskości u chłopców¹⁵. Dzieci, szczególnie w wieku szkolno-przedszkolnym, silnie kształtują swoją tożsamość, poznają otaczający je świat, zawierają liczne relacje, ale też kształtują swoje postrzeganie i relację z rodzicami. Dotychczas obserwuje się brak psychologicznych badań nad specyfiką odbioru relacji w rodzinie przez małe dzieci w kontekście zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej.

Cel i problemy badawcze

Celem badań było porównanie psychologicznych aspektów funkcjonowania dzieci w rodzinie w wieku przedszkolnym (5–6 lat) i wczesnoszkolnym (7–10 lat) w zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej związanej z obecnością uchodźców z Ukrainy w grupie rówieśniczej (klasie) czy w kontekście zmian popandemicznych. Aby zrealizować cel, sformułowano następujące problemy badawcze:

1. Czy badane dzieci różnią się psychologicznymi aspektami funkcjonowania w rodzinie w zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej, a jeśli tak, to jakie wskaźniki o tym świadczą?
2. Czy badane dzieci wykazują podobieństwo w psychologicznych aspektach funkcjonowania w zakresie wyodrębnionych wskaźników?

Ponadto sformułowano dwie główne hipotezy badawcze:

1. Dzieci różnią się, ale także wykazują podobieństwa w psychologicznych aspektach funkcjonowania w zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej.

¹⁰ E. Napora, *Relacje w rodzinie samotnej matki. Znaczenie wsparcia od dziadków dla komunikowania się z rówieśnikami*, Częstochowa 2019, s. 22.

¹¹ M. Dziewiecki, *Jak wygrać kobiecość?*, <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=15332&from=publication&fbclid=IwAR3sYj1GQCJibNpgy3SrYJU0k3HJDaFNt9002U5fphnG-zGQxdP9yZjYaS3k> (dostęp: 10.12.2023).

¹² J. Lubowiecka, *O przywiązaniu i więziach społecznych dziecka*, „Wychowanie w Przedszkolu” 2006, nr 8, s. 5–13.

¹³ W. Oskiewicz, *Rola ojca w oddziaływaniach wychowawczych dziecka...*, s. 102.

¹⁴ S. Kawula, *Kształty rodziny współczesnej. Szkice familologiczne*, Toruń 2006.

¹⁵ Por. K. Pospiszyl, *Ojciec a wychowanie dziecka*, Toruń 2007.

2. Zmieniająca się rzeczywistość społeczna i edukacyjna związana z obecnością uchodźców z Ukrainy w grupie rówieśniczej oddziałuje na psychologiczne aspekty funkcjonowania dziecka w relacjach z najbliższymi.

Metoda

Do uchwycenia psychologicznych aspektów funkcjonowania dzieci w rodzinie w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym wykorzystano test rysunku rodziny. Jest to jakościowa, projekcyjna metoda badania rodziny. Umożliwia poznanie jednostki, jej obrazu siebie, a także pozwala zebrać wiele informacji o sposobie spostrzegania przez badanego członków własnej rodziny oraz relacji w jego najbliższym otoczeniu. Analizując rysunek rodziny, można odkryć przeżycia, doświadczenia, potrzeby, postawy oraz wyobrażenia dziecka¹⁶. Metoda ta pozwala dotrzeć do nieuświadomionych motywów i sposobów radzenia sobie z sytuacjami trudnymi¹⁷. Na rysunek dziecka ma wpływ wiele czynników, m.in. sfera percepcyjna, poznawcza i afektywna dziecka, jego rozwój, a także elementy środowiskowe i kultura¹⁸. Test rysunku rodziny stanowi narzędzie o szerokim zakresie zastosowań. Może służyć jako metoda stosowana w psychoterapii indywidualnej, rodzinnej i grupowej stanowiąca bogate źródło informacji o jednostce¹⁹. Może być także wykorzystywany w wielu badaniach naukowych, m.in. dotyczących różnic międzykulturowych w postrzeganiu rodziny przez studentów polskich i czeskich²⁰, w analizowaniu związku pomiędzy pozycją wśród rodzeństwa a obrazem psychologicznym dzieci²¹, w badaniach reklam telewizyjnych a orientacją życiową „mieć” u dzieci w wieku przedszkolnym²².

Dla celów weryfikacji hipotez przeanalizowano 23 wskaźniki charakteryzujące różne aspekty psychologicznego funkcjonowania badanych dzieci przynależące do siedmiu kategorii: komunikacja; identyfikacja; waloryzacja/dewaloryzacja; rozmieszczenie treści na rysunku; struktura rodziny; emocjonalność dziecka oraz obecność elementów dodanych.

¹⁶ J. Rembowski, *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży. Zarys technik badawczych*, Warszawa 1985, s. 56.

¹⁷ M. Braun-Gałkowska, *Test rysunku rodziny*, Lublin 1985, s. 5.

¹⁸ A. Cambier, *Co to znaczy rysować? [w:] Rysunek dziecka*, red. Ph. Wallon, A. Cambier, D. Engelhart, Warszawa 1993, s. 30.

¹⁹ Por. B. Lachowska, M. Łaguna (red.), *Draw-a-Family Test in Psychological Research*, Lublin 2002.

²⁰ E. Kornacka-Skwara, E. Napora, J. Kiełińska, V. Cabanová, V. Kocourková, *Obraz rodziny w międzykulturowych badaniach porównawczych studentów polskich i czeskich wykonanych testem rysunku rodziny [w:] Rodzina w cyklu życia – rozwój, zmiana, kryzys*, red. M. Kaźmierczak, A. Lewandowska-Walter, Warszawa 2023, s. 274.

²¹ I. Grzankowska, M. Basińska, *Pozycja wśród rodzeństwa a obraz psychologiczny dzieci badanych testem rysunku rodziny*, „Psychologia Rozwojowa” 2014, nr 19(1), s. 51.

²² K. Litwińska-Rączka, *Reklamy telewizyjne a orientacja życiowa „mieć” u dzieci w wieku przedszkolnym [w:] Rysunek projekcyjny w badaniach nad rodziną i wychowaniem*, red. B. Kostrubiec-Wojtachnio, E. Trubiłowicz, Lublin 2012, s. 103.

Badani

Grupa liczyła 144 badanych, w tym 63 dzieci w wieku przedszkolnym (5–6 r.ż.) i 81 w wieku wczesnoszkolnym (7–10 r.ż.). Pośród badanych było 80,56% dziewcząt i 19,44% chłopców. Badani pochodzili ze szkół i przedszkoli z województwa śląskiego. W grupie dzieci przedszkolnych (5–6 r.ż.) 25 osób (39,7%) pochodziło z powiatu częstochowskiego, 10 (15,86%) z powiatu lublinieckiego, 14 (22,22%) z powiatu myszkowskiego i 14 (22,22%) osób z powiatu kłobuckiego. Natomiast w grupie wczesnoszkolnej (7–10 r.ż.) 41 (50,62%) dzieci pochodziło z powiatu częstochowskiego, 17 (20,98%) osób z powiatu kłobuckiego, 13 (16,07%) dzieci z powiatu myszkowskiego, 8 (9,87%) z powiatu lublinieckiego oraz 2 (2,46%) osoby z powiatu żywieckiego.

Procedura badania

Rysunki pozyskano w ramach konkursu „Narysuj rodzinę” zorganizowanego przez Katedrę Psychologii Uniwersytetu Jana Długosza w Częstochowie we współpracy z Biblioteką Pedagogiczną Regionalnego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli WOM w Częstochowie. Rysunki oceniane były przez kompetentnych sędziów z użyciem instrukcji i wytycznych dotyczących testu rysunku rodziny opracowanych przez Marię Braun-Gałkowską²³. W skład zespołu wchodził zaznajomieni z metodą projekcyjną studenci psychologii oraz psycholog – badacz mający doświadczenie w zastosowaniu technik projekcyjnych w badaniach.

Uzyskano zgodę rodziców lub opiekunów prawnych na wykorzystanie zebranych rysunków w celach badawczych. Wyniki gromadzono od listopada 2022 do lutego 2023 r.

Wyniki

Analizie został poddany aspekt treściowy rysunku, w którym można dostrzec emocje dziecka dotyczące samego siebie, a także związane z członkami rodziny. Otrzymane wyniki zestawiono w kolejnych tabelach, które pokazują podobieństwa i różnice badanych zmiennych wśród dzieci w wieku przedszkolnym ($n = 63$) i w wieku wczesnoszkolnym ($n = 81$). We wszystkich tabelach stosowano test chi-kwadrat z poprawką²⁴ Yatesa.

²³ M. Braun-Gałkowska, *Poznanie systemu rodzinnego*, Lublin 2007, s. 36.

²⁴ J.P. Guilford, *Podstawowe metody statystyczne w psychologii i pedagogice*, Warszawa 1960, s. 243.

Tabela 1. Komunikacja w rodzinie

	5 i 6 r.ż.		7, 8, 9 i 10 r.ż.		χ^2	df	p
	N	%	N	%			
Poprawna komunikacja	35	48,61%	37	72,55%	6,096	1	0,014
Relacje bliskości	45	62,50%	46	90,20%	10,502	1	0,001
Relacje dystansu	15	20,83%	5	9,80%	1,919	1	n.i.

Wartości liczbowe nie sumują się do 100%, ponieważ badany jednocześnie mógł zostać ujęty przez więcej niż jeden wskaźnik

Źródło: wyniki badań własnych.

Część z analizowanych wskaźników relacji rodzinnych istotnie statystycznie różnicowała badane grupy. Są to wskaźniki poprawnej komunikacji $\chi^2_{(1,N=144)} = 6,096$, $p = 0,014$ oraz te dotyczące relacji bliskości $\chi^2_{(1,N=144)} = 10,502$, $p < 0,001$. W grupie dzieci wczesnoszkolnych poprawna komunikacja okazała się być na wyższym poziomie niż w grupie dzieci przedszkolnych, podobnie jak w przypadku relacji bliskości. Pozostałe wskaźniki nie uzyskały wartości na poziomie istotnym statystycznie.

Tabela 2. Identyfikacja z rodzicem

	5 i 6 r.ż.		7, 8, 9 i 10 r.ż.		χ^2	df	p
	N	%	N	%			
Identyfikacja z ojcem	6	8,33%	10	19,61%	2,431	1	n.i.
Identyfikacja z matką	18	25,00%	19	37,25%	1,589	1	n.i.

Źródło: wyniki badań własnych.

Wśród powyższych wskaźników nie zaobserwowano istotnych statystycznie różnic. Brak różnic sugeruje, iż dzieci w tym okresie życia identyfikują się z jednym z rodziców.

Tabela 3. Waloryzacja i dewaloryzacja rodzica/rodzeństwa/siebie

	5 i 6 r.ż.		7, 8, 9 i 10 r.ż.		χ^2	df	p
	N	%	N	%			
Waloryzacja ojca	14	19,44%	20	39,22%	4,888	1	0,027
Waloryzacja matki	23	31,94%	17	33,33%	0,001	1	n.i.
Waloryzacja siebie	17	23,61%	16	31,37%	0,563	1	n.i.
Dewaloryzacja ojca	8	11,11%	6	11,76%	0,031	1	n.i.
Dewaloryzacja matki	1	1,39%	4	7,84%	1,749	1	n.i.
Dewaloryzacja siebie	3	4,17%	0	0,00%	0,779	1	n.i.
Dewaloryzacja rodzeństwa	9	12,50%	13	25,49%	2,603	1	n.i.

Źródło: wyniki badań własnych.

Wskaźnik waloryzacji ojca istotnie różnicuje obydwie badane grupy $\chi^2_{(1,N=144)} = 4,888$, $p = 0,027$. Wskaźnik ten jest wyższy w grupie dzieci w wieku

wczesnoszkolnym. Rysunki tych dzieci są bardziej barwne, postać ojca jest wyraźniejsza, z dużą liczbą elementów wyróżniających go, jest narysowana ze starannością. Pozostałe wyodrębnione wskaźniki nie różnicują badanych dzieci.

Tabela 4. Rozmieszczenie treści na rysunku

	5 i 6 lat		7, 8, 9 i 10 lat		χ^2	df	p
	N	%	N	%			
Centralne rozmieszczenie treści	47	65,28%	29	56,86%	0,574	1	n.i.
Rozmieszczenie treści w prawo	4	5,56%	3	5,88%	0,101	1	n.i.
Rozmieszczenie treści w lewo	12	16,67%	9	17,65%	0,010	1	n.i.
Rozmieszczenie treści w górę	0	0,00%	1	1,96%	0,030	1	n.i.
Rozmieszczenie treści w dół	9	12,50%	9	17,65%	0,288	1	n.i.

Źródło: wyniki badań własnych.

Żaden ze wskaźników nie był istotny statystycznie.

Tabela 5. Struktura rodziny

	5 i 6 lat		7, 8, 9 i 10 lat		χ^2	df	p
	N	%	N	%			
Rodzina nuklearna	70	97,22%	45	88,24%	2,625	1	n.i.
Rodzina wielopokoleniowa	2	2,78%	6	11,76%	2,625	1	n.i.

Źródło: wyniki badań własnych.

Nie zaobserwowano istotnych statystycznie różnic w strukturze rodziny, w jakiej wychowują się badane dzieci. Uzyskane wyniki wskazują na podobieństwo w zakresie rysowania swojej rodziny.

Tabela 6. Emocjonalność dziecka

	5 i 6 lat		7, 8, 9 i 10 lat		χ^2	df	p
	N	%	N	%			
Obecność elementów dodanych	57	79,17%	47	92,16%	2,927	1	0,087
Żywa emocjonalność	57	79,17%	35	68,63%	1,244	1	n.i.
Lęk i niepokój	27	37,50%	13	25,49%	1,453	1	n.i.
Agresja	8	11,11%	2	3,92%	1,216	1	n.i.

Źródło: wyniki badań własnych.

W przedziale tendencji statystycznej są różnice w zakresie obecności elementów dodanych $\chi^2_{(1, N=144)} = 2,927$, $p = 0,087$. Zaobserwowano więcej wskaźników w grupie dzieci w wieku wczesnoszkolnym niż u dzieci w wieku przedszkolnym. Zapełnienie kartki przeznaczonej do rysowania może ukazywać zadowolenie z życia w grupie dzieci w wieku wczesnoszkolnym.

Dyskusja i wnioski

Badania zmierzały do porównania psychologicznych aspektów funkcjonowania dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym w zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej naznaczonej obecnością uchodźców z Ukrainy w grupie rówieśniczej, a także przebytą pandemią COVID-19. Cel osiągnięto w toku badania za pomocą metody projekcyjnej – testu rysunku rodziny. Zgodnie z założeniem projekcji zastosowany test miał dostarczyć materiału określającego zarówno stosunek emocjonalny dziecka do rodziny, jak i rodziny do niego. Analiza uzyskanych wyników pozwoliła na ustosunkowanie się do sformułowanych hipotez badawczych.

Hipotezę pierwszą, w której oczekiwano, że badane dzieci zarówno różnią się, jak i wykazują podobieństwa w psychologicznych aspektach funkcjonowania w zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej, można przyjąć, a obraz otrzymanych wyników pozwala ustosunkować się pozytywnie. Uzyskane wyniki pokazują istotne różnice dotyczące poprawnej komunikacji, waloryzacji ojca, a obecność elementów dodanych świadczy na korzyść dzieci w wieku wczesnoszkolnym. Obraz otrzymanych wyników pokazuje także podobieństwo w psychologicznych aspektach funkcjonowania badanych dzieci. Podobieństwo dotyczy waloryzacji członków rodziny, relacji dystansu, rozmieszczenia treści rysunku oraz struktury rodziny i przejawianej emocjonalności dziecka.

Różnice w zakresie aspektów funkcjonowania w rodzinie w zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej w przypadku poprawnej komunikacji, waloryzacji ojca, relacji bliskości i obecności elementów dodanych potwierdzają wyniki badań prowadzonych podczas pandemii COVID-19, gdzie zaobserwowano ogólną poprawę jakości relacji rodzinnych. Spędzanie dużo czasu z innymi członkami rodziny zbliżyło ich do siebie²⁵. Rodzice podczas pandemii potrafili dostosować swoją rolę do zmienionej sytuacji i wykorzystać to, że dysponują wolnym czasem dla dzieci. Początkowo rodziny mogły czuć się przytłoczone i zdezorientowane w czasie pierwszego lockdownu. Większość rodziców i dzieci nie wiedziała, jak będzie wyglądała ich rzeczywistość. Wielu rodziców w miarę możliwości szybko dostosowało się do zmieniającej się rzeczywistości²⁶. Różnice dotyczące poprawnej komunikacji w rodzinie na rysunkach dzieci w wieku wczesnoszkolnym pojawiały się częściej. Jest to spójne z dostępną wiedzą na temat rozwoju umiejętności społecznych u dzieci. Większość badaczy zgadza się, że dzieci w momencie pójścia

²⁵ U. Markowska-Manista, D. Zakrzewska-Oleđzka, *Rodziny z dziećmi w nowej sytuacji epidemii koronawirusa. Raport z badań online*, <https://www.odn.slupsk.pl/files/download/1835471336/Rodziny-z-dziecmi-w-nowej-sytuacji-epidemii-koronawirusa-raport-.pdf> (dostęp: 22.11.2023), s. 10.

²⁶ C. Balenzano, G. Moro, S. Girardi, *Families in the Pandemic Between Challenges and Opportunities: An Empirical Study of Parents with Preschool and School-Age Children*, "Italian Sociological Review" 2020, nr 10(3S), <https://doi.org/10.13136/isr.v10i3S.398>, s. 777.

do szkoły zwiększają liczbę interakcji społecznych (zarówno jako odbiorcy, jak i nadawcy komunikatów), co sprzyja rozwojowi komunikacji²⁷, a kontekst społeczny jest wskazywany jako ważna część przyswajania języka²⁸.

Wiele badań obecnych w literaturze potwierdza także większe zaangażowanie ojców w opiekę nad dziećmi w czasie pandemii, co przekłada się na poprawę i rozwój wzajemnych relacji²⁹. Istotne także przy analizie rysunków okazały się szczególnie takie wskaźniki, jak: waloryzacja członków rodziny, relacje dystansu oraz rozmieszczenie treści na rysunku. Widoczne było istotne podobieństwo w kwestii powyższych wskaźników w analizowanych pracach. Umieszczenie jednego rodziców bliżej autora świadczy o waloryzacji. Może to być spowodowane otrzymaniem większego wsparcia przez jednego z rodziców podczas trudów związanych z pandemią, z którymi wiązał się lęk i niepokój ze względu na brak konkretnych informacji, kiedy życie „powróci do normy”. Relacja dystansu może być przedstawiona analogicznie. Rodzic, który udzielał więcej wsparcia, mógł być umiejscowiony bliżej autora pracy, by podkreślić bliskość i więź z opiekunem, z kolei rodzic usytuowany dalej mógł udzielać mniej wsparcia, przez co widoczny jest dystans w relacji dziecko – rodzic.

Rozmieszczenie treści na rysunku również nie jest przypadkowe. Najbardziej pożądanym układem jest układ centralny, który świadczy o terażniejszości. Umieszczenie rodziny z lewej strony może oznaczać chęć powrotu do przeszłości, do tego, jak funkcjonowała rodzina przed pandemią. Z kolei umieszczenie rodziny po prawej stronie może być związane z marzeniem o zakończeniu pandemii, aby rodzina mogła funkcjonować w czasie, w którym lęk i niepokój nie jest codziennością.

Na kolejną hipotezę badawczą, w której oczekiwano, że zmieniająca się rzeczywistość społeczna i edukacyjna związana z obecnością uchodźców z Ukrainy w grupie rówieśniczej oddziałuje na psychologiczne aspekty funkcjonowania dziecka w relacjach z najbliższymi, można również odpowiedzieć twierdząco. Zmieniająca się rzeczywistość społeczna i edukacyjna związana z czynnikami oddziałuje na psychologiczne aspekty funkcjonowania dziecka w relacjach z najbliższymi poprzez zacieśnienie więzi, pozytywne relacje z rodziną, satysfakcjonującą komunikację oraz poprawę nastroju w rodzinie. Okres pandemii COVID-19 spowodował, że większość rodzin z konieczności wspólnie spędzała więcej czasu ze sobą. Wielu rodziców straciło źródło dochodu z powodu pandemii, co może sugerować, że swoją uwagę skupiali na dzieciach oraz ich potrzebach. Dzięki temu dzieci mogły

²⁷ R. Evans, D. Jones, *Perspectives on oracy – towards a theory of practice*, “Early Child Development and Care” 2007, nr 177(6–7), s. 557–567, <https://doi.org/10.1080/03004430701424938>.

²⁸ J. Brodin, K. Renblad, *Improvement of preschool children’s speech and language skills*, “Early Child Development and Care” 2020, nr 190(14), s. 2205–2213, <https://doi.org/10.1080/03004430.2018.1564917>.

²⁹ Tato.Net, *Ojcowie w czasie pandemii – raport*, <https://tato.net/o-tato-net/badania> (dostęp: 22.11.2023).

rozwijać różne umiejętności, m.in. społeczne, co z pewnością miało wpływ na poprawę komunikacji oraz zacieśnianie więzi z rodziną³⁰.

Analiza rysunków wykazała jednak wysoki stopień niepokoju i lęku wśród dzieci, który pojawił się u 37,5% dzieci w wieku przedszkolnym i u 25,49% dzieci w wieku wczesnoszkolnym. Jedną z wielu przyczyn może być obecna sytuacja na świecie związana z wojną na Ukrainie. Brakuje natomiast wyników z badań odnoszących się do przeżyć dzieci oraz ich emocji związanych z wojną na Ukrainie i obecnością dzieci z Ukrainy w klasie szkolnej. Wzrost poziomu lęku i niepokoju może być również skutkiem pandemii COVID-19. Wiele rodzin w niedługim czasie przystosowało się do nowej rzeczywistości i rozpoczęło nowy etap życia, natomiast są takie rodziny, w których ten proces trwał nawet kilka miesięcy. Może temu towarzyszyć poczucie lęku i niepokoju. Badania potwierdzają także, że okres pandemii spowodował wzrost poziomu nasilenia zaburzeń depresyjnych i lękowych oraz stresu³¹.

Wnioskując, uzyskane wyniki pozwalają na następujące stwierdzenia:

- zaobserwowano znaczące różnice w zakresie aspektów funkcjonowania w rodzinie w zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej. Różnice te dotyczą poprawnej komunikacji w rodzinie, waloryzacji postaci ojca, relacji bliskości w stosunku do rodziców oraz obecności elementów dodanych wypełniających treść rysunku;
- na rysunkach dzieci w wieku przedszkolnym częściej obserwowano oznaki niepokoju i lęku niż u dzieci w wieku wczesnoszkolnym;
- zgodnie z dostępną wiedzą dzieci w wieku wczesnoszkolnym lepiej radziły sobie z dodawaniem elementów na rysunku i wypełnianiem kartki w porównaniu do dzieci w wieku przedszkolnym. Może to wynikać z prawidłowości rozwojowych, ale także z podwyższonego niepokoju wśród dzieci w wieku przedszkolnym w badanej grupie.

Ograniczenie badań

Mimo wielu zalet, zwłaszcza w kontekście badania dzieci, takich jak na przykład naturalność sytuacji, techniki projekcyjne mają również swoje wady. Subiektywność procesu oceniania, brak normalizacji, a także wpływ nastroju na twórczość badanego dziecka to czynniki utrudniające i ograniczające możliwości interpretacyjne. Ponadto w większości przypadków nieznana jest ich trafność i rzetelność. Jednocześnie zwraca się uwagę na stosunkowo dużą dowolność w interpretacji

³⁰ C. Balenzano, G. Moro, S. Girardi, *Families in the Pandemic Between Challenges and Opportunities: An Empirical Study of Parents with Preschool...*, s. 777.

³¹ S.K. Brooks, R.K. Webster, L.E. Smith, L. Woodland, S. Wessely, N. Greenberg, G.J. Rubin, *The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence*, "Lancet" 2020, nr 395(10227), doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8, s. 912–920.

wyników ze względu na niemożność stworzenia jednoznacznego klucza oceny³². Poza tym ważnym ograniczeniem w badaniu była niezbyt liczna grupa badanych dzieci. Ze względu na sposób doboru próby nie można jej uznać za reprezentacyjną dla badanej populacji, występowała bowiem nadreprezentacja dziewczynek, która mogła wpłynąć na ostateczne wyniki badania.

Innym ograniczeniem był brak monitorowania procesu tworzenia rysunku przez dziecko, co zdecydowanie zawęziło możliwości interpretacyjne. Dlatego sugeruje się, iż w przyszłych badaniach należy zmienić metodę zbierania wyników. Badanie w obecnym kształcie należy traktować jako pilotażowe, a do wyników podchodzić z dużą ostrożnością.

Bibliografia

- Balenzano C., Moro G., Girardi S., *Families in the Pandemic Between Challenges and Opportunities: An Empirical Study of Parents with Preschool and School-Age Children*, "Italian Sociological Review" 2020, nr 10(3S), doi.org/10.13136/isr.v10i3S.398.
- Braun-Gałkowska M., *Poznanwanie systemu rodzinnego*, Lublin 2007.
- Braun-Gałkowska M., *Test rysunku rodziny*, Lublin 1985.
- Brodin J., Renblad K., *Improvement of preschool children's speech and language skills*, "Early Child Development and Care" 2020, nr 190(14), doi.org/10.1080/03004430.2018.1564917.
- Brooks S.K., Webster R.K., Smith L.E., Woodland L., Wessely S., Greenberg N., Rubin G.J., *The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence*, "Lancet" 2020, nr 395(10227), doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8.
- Cambier A., *Co to znaczy rysować?* [w:] *Rysunek dziecka*, red. P. Wallon, A. Cambier, D. Engelhart, Warszawa 1993.
- Ciechomska M., Ciechomski M., *Potrzeby dziecka w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym* [w:] *Dzieci z trudnościami adaptacyjnymi w młodszym wieku. Aspekty rozwojowe i edukacyjne w kontekście specyfiki różnic kulturowych*, red. E. Śmiechowska-Petrovskij, Warszawa 2016.
- Dryll E., *Interakcja wychowawcza w relacji matka – dziecko* [w:] *Z zagadnień współczesnej psychologii wychowawczej*, red. A. Jurkowski, Warszawa 2003.
- Dziektarz A., Wójcik S., *Wykorzystanie psychoterapii poznawczo-behawioralnej w radzeniu sobie z nadmiernym stresem*, „Sztuka Leczenia” 2022, nr 2.
- Dziewiecki M., *Jak wygrać kobiecość?*, <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=15332&from=publication&fbclid=IwAR3sYj1GQCJibNpgy3SrYJU0k3HJDaFN-t9002U5fphnGzGQxdP9yZjYaS3k> (dostęp: 10.12.2023).
- Evans R., Jones D., *Perspectives on oracy – towards a theory of practice*, "Early Child Development and Care" 2007, nr 177(6–7), <https://doi.org/10.1080/03004430701424938>.
- Grzankowska I., Basińska M., *Pozycja wśród rodzeństwa a obraz psychologiczny dzieci badanych testem rysunku rodziny*, „Psychologia Rozwojowa” 2014, nr 19(1).
- Guilford J.P., *Podstawowe metody statystyczne w psychologii i pedagogice*, Warszawa 1960.
- Kawula S., *Kształty rodziny współczesnej. Szkice familologiczne*, Toruń 2006.
- Kornacka-Skwarą E., Napora E., Kiełńska J., Cabanová V., Kocourková V., *Obraz rodziny w międzykulturowych badaniach porównawczych studentów polskich i czeskich wykonanych testem*

³² J. Rembowski, *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży. Zarys technik...*, s. 56.

- rysunku rodziny* [w:] *Rodzina w cyklu życia – rozwój, zmiana, kryzys*, red. M. Kaźmierczak, A. Lewandowska-Walter, Warszawa 2023.
- Lachowska B., Łaguna M. (red.), *Draw-a-Family Test in Psychological Research*, Lublin 2002.
- Litwińska-Rączka K., *Reklamy telewizyjne a orientacja życiowa „mieć” u dzieci w wieku przedszkolnym* [w:] *Rysunek projekcyjny w badaniach nad rodziną i wychowaniem*, red. B. Kostrubiec-Wojtachnio, E. Trubiłowicz, Lublin 2012.
- Lubowiecka J., *O przywiązaniu i więziach społecznych dziecka*, „Wychowanie w Przedszkolu” 2006, nr 8.
- Markowska-Manista U., Zakrzewska-Olędzka D., *Rodziny z dziećmi w nowej sytuacji epidemii koronawirusa. Raport z badań online*, <https://www.odn.slupsk.pl/files/download/1835471336/Rodziny-z-dziecmi-w-nowej-sytuacji-epidemii-koronawirusa-raport-.pdf> (dostęp: 22.11.2023).
- Napora E., *Relacje w rodzinie samotnej matki. Znaczenie wsparcia od dziadków dla komunikowania się z rówieśnikami*, Częstochowa 2019.
- Ostaszewski K., Kucharski J., Stokwiszewski M., *Kompleksowe badanie stanu zdrowia psychicznego społeczeństwa i jego uwarunkowań EZOP II. Wyniki badania dzieci i młodzieży*, Instytut Psychiatrii i Neurologii 2021, https://ezop.edu.pl/wp-content/uploads/2021/12/EZOPII_Wyniki-badania-dzieci-i-mlodziezy-7-17-lat.pdf (dostęp: 1.12.2023).
- Ośkiewicz W., *Rola ojca w oddziaływaniach wychowawczych dziecka w rodzinie*, „Family Pedagogy / Pedagogika Rodziny” 2012, nr 2(3).
- Penington B., *The communicative management of connection and autonomy in African American and European American mother – daughter relationships*, https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1207/s15327698jfc0401_2?fbclid=IwAR0W3kCE3tkq4Eot7I0nEfrPCUg91QAVGBkchwX2wt5zQ0szb5F0tkOayNg (dostęp: 19.11.2023).
- Pospizyl K., *Ojciec a wychowanie dziecka*, Toruń 2007.
- Rembowski J., *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży. Zarys technik badawczych*, Warszawa 1985.
- Selye H., *Stres okiełznany*, Warszawa 1977.
- Stankowska M., *Wychowanie małego dziecka w czasie pandemii COVID-19*, „Roczniki Pedagogiczne” 2022, nr 4.
- Tato.Net, *Ojcowie w czasie pandemii – raport*, <https://tato.net/o-tato-net/badania> (dostęp: 22.11.2023).